

АЙЫЛ-ЧАРБА ПРОДУКЦИЯЛАРЫН ӨНДҮРҮҮЧҮЛӨРДҮ МАМЛЕКЕТТИК КОЛДООДО БОРБОРДУК АЗИЯ МАМЛЕКЕТТЕРИНИН ТАЖРЫЙБАСЫ

Ташбаев Азизбек Мазанович, физика-математика илимдеринин кандидаты,
Ош технологиялык университетинин профессору <atashbaev@mail.ru>
Осмоналиева Динара Абдумаликовна, экономика илимдеринин кандидаты,
Ош мамлекеттик университетинин доценти, <osmonalieva.dinara.75@mail.ru>

ОПЫТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ТОВАРОПРОИЗВОДИТЕЛЕЙ В РЕСПУБЛИКАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Ташбаев Азизбек Мазанович, канд. физ.-мат. наук, профессор
Ошского технологического университета <atashbaev@mail.ru>
Осмоналиева Динара Абдумаликовна, канд. экон. наук, доцент
Ошского государственного университета, <osmonalieva.dinara.75@mail.ru>

THE EXPERIENCE OF STATE SUPPORT OF AGRICULTURAL PRODUCERS IN THE REPUBLICS OF CENTRAL ASIA COUNTRIES

Associate Professor, Phd **Tashbaev Azizbek Mazanovich**
Osh Technological University <atashbaev@mail.ru>
Associate Professor, Phd **Osmonalieva Dinara Abdumalikovna**,
Osh State University <osmonalieva.dinara.75@mail.ru>

Аннотация

Макалада Ўзбекистан, Тажикстан жана Түркменстанда айыл-чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрдү мамлекеттик колдоодогу иш тажрыйба анализденген. Мамлекеттик колдоо бюджеттик каражаттардын, банктык кредиттердин эсебинен жеңилдетилген проценттердин, субсидиялардын, льготтук салыктардын жардамында жана түрдүү фонддордун эсебинен жүргүзүлүшү көрсөтүлгөн. Айыл-чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрдү колдоо мамлекеттик жана чет өлкөлүк инвестициялардын жана эл аралык уюмдардын гранттарынын эсебинен каржылануучу түрдүү мамлекеттик программалардын алкагында да ишке ашырылат. Республикаларда материалдык ресурстарга, льготтук кредиттерге, инфраструктурага жана заманбап технологиялар менен жабдууларга ж.б. айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрдүн жеткиликтүүлүгү кепилденген.

Түйүндүү сөздөр: айыл чарбасы, айыл-чарба продукциялары, мамлекеттик колдоо, айыл-чарба продукцияларын өндүрүүчүлөр, фермерлер, азык-түлүк коопсуздугу, субсидиялар, жеңилдетилген кредиттер, льготтук салыктар.

Аннотация

В статье представлен анализ опыта работы Узбекистана, Таджикистана и Туркменстана в направлении государственной поддержки сельхозтоваропроизводителей. Государственная поддержка осуществляется за счет бюджетных средств, банковских кредитов с помощью низких процентных ставок, субсидий, налоговых льгот и средств различных фондов. Также, поддержка сельхозтоваропроизводителей реализуется в рамках различных государственных программ, финансирование которых осуществляется за счет бюджетных средств, банковских кредитов, отечественных и зарубежных инвестиций, грантов международных организаций. В республиках гарантированы условия доступа сельхозпроизводителей к льготным кредитам, материальным ресурсам, инфраструктуре, современным технологиям и оборудованию.

Ключевые слова: сельское хозяйства, сельскохозяйственные товары, государственная поддержка, сельхозтоваропроизводители, фермеры, продовольственная безопасность, субсидии, льготные кредиты, налоговые льготы.

Abstract

In the article the experience of Uzbekistan, Tadzhikistan and Turkmenistan on the state support of agricultural producers was analyzed. The state support is carried out at the expense of budgetary funds, the bank credits with low interest rates, subsidies, tax benefits and means of various funds. Also the support of agricultural producers is realized within the framework of different state programs, which are financed through budgetary funds, the bank credits, domestic and foreign investments, and grants of international organizations. In the republics the conditions of access for agricultural producers to preferential loans, material resources, infrastructure, modern technologies and the equipment are guaranteed.

Keywords: agriculture, agricultural goods, state support, agricultural producers, farmers, food security, subsidies, preferential loans, tax benefits.

Орто Азия республикалары мурдагы союздук мамлекеттин курамында индустриалдык өнүгүүнүн жогорку деңгээлине жетишип өз кезегинде Орто Азиялык экономикалык аймак катары өзгөчө статуска ээ болуп келген. Бул аймак союздун курамында айыл чарба продукцияларын өндүрүү, айрыкча мал чарба продукцияларын жана техникалык өсүмдүктөрдү өстүрүү жана кайра иштетүү боюнча өзгөчөлөнүп, товар өндүрүүчүлөрдү мамлекеттик колдоо жогорку деңгээлде жүргүзүлгөн. Союздун ыдырашы менен бул республикаларда айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрдү мамлекеттик колдоо алардын суверенитеттик шарттарында жүргүзүлүп, өз мамлекеттеринин кызыкчылыгын коргогон экономикалык саясатты жүргүзүп келүүдө жана бай тажрыйбага ээ. Республикалардан Өзбекстан, Тажикстан жана Түркменстан Евразиялык экономикалык биримдикке (ЕАЭБ) мүчө эмес, ал эми Казакстан жана Кыргызстан ЕАЭБдин мүчөсү болуп эсептелет. Мына ошондуктан бул мамлекеттердин тажрыйбасын окуп үйрөнүү Кыргызстан үчүн маанилүү болуп эсептелет жана бул макалада Өзбекстан, Тажикстан жана Түркменстанда айыл-чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрдү мамлекеттик колдоодогу иш тажрыйбаны анализдөөгө аракет кылынган.

Орто Азия мамлекеттеринде 2010-жылы 63,8 млн. ал эми 2015-жылы 69,1 млн. калк жашап, бул жылдар арасында калктын санынын өсүү темпи 108,3 % түздү. Өндүрүлгөн дүң продукциянын көлөмү боюнча эң чоң көрсөткүч Казакстанга туура келип 184,3 млрд. доллар, ал эми эң азы Кыргызстанда 6,65 млн. долл. түздү. Айыл чарба продукцияларынын ички дүң продукцияда (ИДП) үлүшү Тажикстанда 23,5 %, Казакстанда 4,4 % чейин болуп республикалар боюнча ар түрдүүчө. Бул көрсөткүч Кыргызстанда 14,1 % (1-таблица).

Таблица 1 – Орто Азия республикаларынын айыл чарбасынын негизги көрсөткүчтөрү, 2015-жыл

Көрсөткүчтөр	Казакстан	Өзбекстан	Тажикстан	Түркменстан	Кыргызстан
Калкынын саны, млн. киши	17,7	31,6	8,5	5,3	6,0
Айыл жеринде жашаган калктын үлүшү, %	45	63	74	48	66
Иш менен камсыз болгондор арасында айыл чарбасында эмгектенгендердин үлүшү, %	19	27,5	64	42,3	36,0

Ички дүң продукция, млн долл.	184,3	68,0	7,81	37,3	6,65
Айыл чарбасында өндүрүлгөн продукциянын ИДПда үлүшү, %	4,4	17,2	23,5	8,5	14,1
Киши башына өндүрүлгөнү, миң доллар	10,5	2,1	0,93	7,0	1,1
Айыл чарбасында орточо айлык, доллар	366	---	162	206	51

Булагы: Республикалардын статистикалык маалыматтарынын негизинде түзүлдү.

Айыл чарбасында өндүрүлгөн дүң продукциянын 2010-2014-жылдарда жылдык орточо өсүү темпи Казакстан боюнча 8-9 % түзүп, салыштырмалуу жогорку темпке ээ болсо, эң эле төмөнкү орточо жылдык өсүү темпи 0,5% Кыргызстанда орун алган. Айыл жерлеринде жашаган калктын үлүшү боюнча эң көбү Тажикстанда, жалпы калктын 74%, эң азы Казакстанда 45% туура келет. Бул көрсөткүч айыл чарбасында эмгектенгендердин саны боюнча да республикалар боюнча бир-биринен айырмаланып турат, мисалы Казакстанда 19%, Түркмөнстанда 42% айланасында. Киши башына өндүрүлгөн ИДПнын көлөмү Казакстанда 10,5 миң долл., Түркмөнстанда 7,0 миң долл., Өзбекстанда 2,1 миң долл., Кыргызстанда 1,1 миң долл., Тажикстанда 0,93 миң долларга туура келди. Айыл чарбасында эмгектенгендердин эң төмөнкү айлык акысы Кыргызстанда айына 51 долларды, эң жогоркусу Казакстанда 366 доллар түздү.

Орто Азия республикаларынын экономикалык өнүгүшү жана азыркы мезгилдеги интеграциялануу мүмкүнчүлүктөрү [1], ал эми постсоветтик республикаларда агро азык түлүк саясатынын обзору [2] эмгектеринде берилген.

Өзбекстанда айыл чарба продукциялары, мамлекеттин керектөөлөрү үчүн сатылып алынган пахта сырьесун жана данды кошпогондо, эркин базар баасында сатылат. Өндүрүлгөн пахтаны жалпы көлөмүнүн сатып алуу баасы Финансы министрлиги тарабынан пахта терүү сезонунан эки жума мурда аныкталып, пахта терүү мезгилиндеги дүйнөлүк базардагы пахта буласынын күтүлгөн орточо баасын жана Борбордук банк тарабынан божомолдонгон валюталар курсунун негизинде ишке ашырылат. Пахта буласын өндүрүүдө ички баа менен аны сырткы базарга сатууда келип чыккан оң айырма атайын Фонддун эсебине которулат. Бул Фонд мамлекеттик сатып алууларды эсептешүү үчүн каражаттарды топтойт жана аны фермердик чарбаларга сатып алынган продукцияларга төлөөлөр үчүн жумшайт.

Буудайды сатып алуу баалары дан өстүрүүчү чарбалар менен мамлекеттин ортосундагы түзүлгөн контракттардын негизинде республиканын Министрлер кабинети тарабынан жыл сайын дүйнөлүк жана регионалдык базардагы баалардын негизинде жүргүзүлөт. Сатып алуу баалары дүйнөлүк жана региондук базарлардагы данга болгон калыптанган баалардын конъюнктурасын эске алуу менен коюлат [3]. Мамлекеттик резервдеги данга болгон дүң сатуу баалары өзгөргөндө, дан баасы кайра бааланып, келип чыккан суммадагы кирешелер мамлекеттин бюджетине чегерилип, андан ары мамлекеттик резервдеги данды сактоо үчүн кеткен чыгашаларды каржылоого жумшалат.

Өзбекстанда материалдык ресурстарга, льготтук кредиттерге, инфраструктурага жана заманбап технологиялар менен жабдууларга, анын ичинде чет өлкөлөрдө чыгарылгандарына да айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрдүн жеткиликтүүлүгү кепилденген.

Республиканын баардык региондорунда заманга ылайык логистикалык борборлор түзүлүп келүүдө. Бул жерде азык түлүктөрдү сактоо, сорттоо, таңгактоо, сертификациялоо жана жер жемиш продукцияларын алгачкы иштеп жыгуу ж.б. уюштурулган.

Фермердик чарбаларды тейлөөчү, жолго коюлган инфраструктураны андан ары калыптандыруу жана жакшыртуу максатында Республикада 1,5 миңден ашык кичи банктар, 2 миңдей машина трактордук парктар, 1,5 миң суу пайдалануучулардын ассоциациясы, 1,4 миң күйүүчү-майлоочу майларды сатуучу пункттар, 1 миңден ашык минералдык жер семирткичтерди сатуучу, 300 дөн ашык айыл чарба продукцияларын даярдап-топтоочу, 100 дөн ашык транспорт кызматын көрсөтүүчү, тара менен камсыздоочу пункттар жана 350 дөн ашык консалтингдик жана маркетингдик фирмалар уюштурулган.

Айыл чарба продукцияларын өндүрүүчү жана аларды тейлөөчү ишканалардын ортосундагы экономикалык байланыштарды бекемдөө жана фермердик чарбаларга алар өндүргөн жашылчаларды, жер-жемиштерди жана жүзүмдү ички жана сырткы базарда сатууга жардам берүү максатында 200 дөн ашык агро өнөр жай фирмалары уюштурулган.

Фермердик жана дыйкан чарбаларына материалдык ресурстарды жеткирүү биржалык соодалоо механизми аркылуу аныкталып, айыл чарба техникалары лизингге “Узсельхозмашлизинг” компаниясы аркылуу льготтук шарттарда жүргүзүлөт.

Айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрдүн материалдык техникалык базасын чыңдоого көмөк көрсөтүү максатында айыл чарбасын техника менен жабдууну мамлекеттик стимулдоо Фонду уюштурулган. Бул Фонддун каражаттарын эсебинен жыл сайын 70 млн. доллар өлчөмүндө айыл чарба өндүрүүчүлөрүнө лизингдик негизде заманбап техникалар жана механизмдер алынып турат.

Айыл чарба өндүрүшүн колдоо жана агро өнөр жай комплексинин инфраструктурасын өнүктүрүүдө банк тарабынан кредиттөө маанилүү ролго ээ. Коммерциялык банктарда төмөндөтүлгөн проценттик ставкалар менен атайын кредит берүүчү багыттар ачылган. Булар негизинен айыл чарба техникасын жана жабдууларын модернизациялоо, күнөсканаларды куруу жана тамчылатып сугаруу системаларын киргизүүгө берилет. Кредиттин проценттик ставкасы Республиканын Борбордук банкы тарабынан көрсөтүлгөн деңгээлден ашпайт.

Жер жана суу ресурстарын пайдалануунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу максатында мамлекет тарабынан фермердик чарбаларга жеңилдетилген салыктар да киргизилген. Мисалы, тамчылатып сугаруу системасын пайдаланган фермерлер 5 жылга жер налогунан бошотулган.

Айыл чарба жерлеринин түшүмдүүлүгүн жогорулатуу багытындагы иш чараларды аткарууда сугарылуучу жерлерди мелиорациялык жакшыртуу Фондунун орду чоң. Бул Фонддун негизги функциялары болуп, мелиорациялык иштерди жана коллектордук-дренаждык торчолорду туруктуу эксплуатациялоо, айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөргө жер кыртышынын түшүмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча колдоо иштерин каржылоо, суу чарба уюмдарынын материалдык техникалык базасын бекемдөө ж.б. болуп эсептелинет.

2012-жылы Өзбекстан фермерлеринин Кеңеши түзүлгөн. Бул Кеңештин негизги ишмердүүлүгү [4]:

-фермерлердин укуктарын, алардын мыйзамдуу кызыкчылыктарын мамлекеттик жана башкаруу органдарына карата, жергиликтүү мамлекеттик бийликтерге, продукция топтоп-даярдоочу, жабдуучу, жана кызмат көрсөтүүчү уюмдардын астында коргоо;

- көп профилдик фермердик чарбаларды өнүгүшүн колдоого, алардын иш аракетинде эффективдүү суу үнөмдөөчү технологияларды, биринчи кезекте тамчылатып сугаруу технологиясын киргизүүгө, заманбап маалыматтык – коммуникациялык технологияларды колдонуу;

-айыл жерлеринде укуктук, экономикалык, каржылык, агротехникалык жана башка маселелер боюнча консалтингдик борборлорунун тармагын кеңейтүү, ошондой эле фермердик чарбалардын продукцияны өндүрүү, сатып алуу, кайра иштетүү жана сатуу иштери боюнча түрдүү формадагы кооперацияларын кеңейтүү багытындагы аракеттерге багытталган.

Фермерлерди окутуу жана кайра даярдоо максатында айыл чарба багытындагы адистерди даярдоочу кесиптик колледждердин жана жогорку окуу жайлардын базасында

оқуу курстары, тренингдер уюштурулуп, тиешелүү сертификаттар берилет, фермерлерди чет өлкөгө стажировкага жөнөтүү багытындагы иш аракеттерди колдоого алган.

Агро өнөр жай комплекси үчүн жыл сайын “Uzbekistan Agrominitch Expo” көргөзмө-сатуусу өткөрүлүп, анда кичи – технологиялар жана чакан жабдуулар боюнча фермерлерге жакындан кеп-кеңештер берилет. Көргөзмөнүн дирекциясынын маалыматтары боюнча 2006-2014-жылдары бул иш чараларга 35 өлкөдөн 350 ашуун компаниялар катышкан. Анын жыйынтыгы боюнча жабдууларды алуу максатында 2,5 миң келишимдер түзүлүп, жалпы 80 млн. долл. техника жана технологиялык жабдуулар алынып келинген.

Тажикстандын жаратылыш-климаттык шарттары жерди сугаруу шартында пахтаны, дан эгиндерин, күрүчтү жана жогорку витаминге ээ жемиштерди жана мөмөлөрдү өстүрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Азыркы алдынкы агротехниканын жетишкендиктерин колдонуп өлкөдө жашылча жана тоют болуучу өсүмдүктөрдөн бир нече жолу түшүм алууга болот. Тажикстандын айыл чарбасы үчүн айрым конкуренттик артыкчылыктар, мисалы, эмгек акынын төмөн болушу, электр энергиясынын арзандыгы, климаттык ар түрдүүлүк жана күнөстүү күндөрдүн көптүгү болгондугуна карабастан бир топ көйгөйлөр да бар. Буларга начар материалдык техникалык база, ресурстардын жеткиликтүү эместиги, жер кыртыштарынын туздуулугу, эрозия, айдоо аянттарынын деградациясы жана жердин түшүмдүүлүгүнүн төмөндөшү, ирригациялык жана мелиоративдик тармактардын бузулушу, өндүрүлгөн продукцияны сатып өткөрүүдөгү кыйынчылыктар, айыл чарба продукцияларынын бааларынын төмөндүгү жана өндүрүш ресурстарына жана кызмат көрсөтүүлөргө болгон баалардын жогору экендиги, продукция өндүрүүчүлөрдүн жерге жайгаштыруу, зоотехника, ветеринария, экономика жана башка илимдер багытындагы билимдеринин төмөндүгү, жаңы түзүлгөн майда дыйкан чарбаларында агрардык өндүрүш маданиятынын төмөндүгү, минералдык жана органикалык жер семирткичтердин, жогорку сапаттуу уруктук үрөндүн жетишсиздиги болуп эсептелет.

Тажикстан Республикасында агрардык саясат бюджеттик каражаттардын, банктык кредиттердин, мамлекеттик жана чет өлкөлүк инвестициялардын жана эл аралык уюмдардын гранттарынын эсебинен каржылануучу түрдүү мамлекеттик программалардын негизинде жүргүзүлөт [5].

Калкты өздүк өндүрүлгөн азык-түлүктөр менен камсыздоо коэффициенттери, өлкөдө кабыл алынган нормативдер боюнча, дан өсүмдүктөрү үчүн 90%, пайдаланылган картошканын 74,7%, жер-жемиш жана жашылчалардын тиешелүү 53,2% жана 58,5 % түздү. Ички өндүрүлгөн эт жана эт азыктары чындыгында пайдаланылган продукциянын 24,6%, сүт жана сүт продуктуларынын сүткө карата эсептегенде 53,3% гана камсыздайт. Тажикстанда мал чарбачылыгынын жана өсүмдүк өстүрүүчүлүктүн продукцияларын өндүрүүнүн көлөмүн жогорулатуунун өтө зарыл курч маселеси турат.

Азыркы учурдагы азык-түлүк продуктуларын өндүрүү саясаты калктын жашоо деңгээлин жогорулатууга, айыл жерлеринин өнүгүшүнө жана азык түлүк коопсуздугун камсыздоого багытталган. Айыл чарбасын өнүктүрүү стратегиясы агрардык секторду эффективдүү, жогорку рентабилдүү тармакка өзгөртүүнү көздөйт. Бул улуттук экономиканын өсүшүнө жана өз ара ыңгайлуу эл аралык сооданы өнүктүрүүгө улуттук өзгөчөлүктөрдүн жана ачык айкындуулуктун принциптеринин негизинде жүргүзүлөт. Мамлекеттин стратегиясы негизинен төмөнкү багыттарга:

- мыйзамдык базаны эл аралык укуктун ченемдери менен айкалыштыруунун негизинде инвестициялык климатка жана иштиктүү чөйрөгө жагымдуу шартты түзүү;

-эл аралык уюмдарга мүчө болуу;

-экспорттук-импорттук мамилелерди жеңилдетүү;

-сырткы сооданы жана илимий потенциалды стимулдоо үчүн инфраструктураны өнүктүрүүгө багытталган.

Айыл чарба продукцияларын өндүрүүдөгү приоритеттүү багыттар болуп пахтачылык, жашылча-жемиштер комплекстери, мал чарбачылыгы, үй канаттууларын багуу жана айыл чарба продукцияларын өнөр жайдык кайра иштетүү эсептелет.

Тажикстан Бүткүл дүйнөлүк соода уюмуна (БДСУ) кирүүнүн алкагында продукцияларды өндүрүүдө бөлүнүүчү субсидиялардын жалпы өлчөмдөрүн “сары корзина” менен байланыштыруу милдеттерин алган жана бул багытта 182 млн. доллар бөлүнгөн. “Сары корзинада” атайын азык-түлүк субсидиялары картошка, жүгөрү жана бал өндүрүү боюнча да белгиленген. Бирок бул азыктарга бөлүнгөн субсидиялардын деңгээли жалпы өндүрүштүн наркынын 10% нен ашып кеткен жок, ошондой эле “сары корзинаны” колдоо чаралары отчеттук мезгил ичинде минималдык чектин 10% ашып кеткен жок.

“Жашыл корзина” менен байланышкан программанын алкагында илимий изилдөө иштерине, зыянкечтер жана оорулар менен күрөшүү багытында, алдын ала профилактикалык жана карантиндик чараларга, айыл чарбасынын инфраструктурасын өнүгүшүнө, инвестицияларды тартууну стимулдаштыруунун негизинде структуралык өзгөртүүлөрдү колдоо иштерине бөлүнүүчү субсидияларга чектөөлөр коюлган эмес. Жыл сайын Тажикстандын агро өнөр жай комплекси үчүн 69-70 млн. долл. чейин (340-350 млн. сомони) мамлекеттик бюджеттик каражаттар бөлүнөт. Бул агрө өнөр жай комплекси үчүн бөлүнгөн бюджеттик каражаттардын 12-13% “жашыл корзина” программасына туура келээрин белгилөөгө болот.

БДСУга Тажикстан өнүгүп келе жаткан мамлекет катары мүчө болгондуктан, айыл чарба сектору инвестициялык субсидияларды, ж.б. колдоо чараларын “өнүгүү программасынын” алкагында каралуучу аракеттер катары пайдалана алат. 2014-2015-жылдар ичинде бул субсидиялар сырткы булактардан каржылануучу программалардын эсебине чегерилген мамлекеттик чыгымдар катары караган.

Айыл чарбасын коммерциялык негизде каржылоо чектелген мүнөзгө ээ, анткени жылдык проценттик ставкалары (20-30%) жогору болуп, узак мөөнөттүк каржылоо, айрым мамлекеттик программаларды эске албаганда, жокко эсе. Айыл чарба министрлиги сунуштаган 15 программаны аткарууга 2013-жылы 4,2 млн. долл., 2014-жылы 2,53 млн. долл. жумшалган. Анын ичинен, мисалы, багбанчылыкты жана жүзүмчүлүктү өстүрүүгө 81,1 миң долл., саранчалар менен күрөшүүгө 1,1 млн. доллар, балчылыкка 81,1 млн. долл., балык өстүрүүгө 81,1 млн. долл., мал жана канаттуулардын ооруларына каршы ветеринардык даары-дармектерди сатып алууга 405 миң долл., үй канаттууларын өстүрүүгө 81 миң долл. каражаттар жумшалган.

2015-жылы Республиканын бюджетинен жалпы чыгашаларынын 1,48 % (20,9 млн. доллар) айыл чарба тармактарын, суу чарбачылыгын жана жерге жайгаштыруу иштерин каржылоого бөлүнгөн. Анын ичинде эпизоотикалык кубулуштарга каршы иш чараларга 463 миң долл., балчылыкты өстүрүү программасына 74,1 миң долл., саранчага каршы күрөшкө 790 миң долл., багбанчылыктагы жана жүзүм өстүрүүдөгү ооруларга жана зыянкечтерге каршы күрөшүү программасына 413 миң долл., айыл чарба тармактарынын башка тармактарына, суу чарбачылыгы жана жерге жайгаштыруу иштери боюнча калган программаларга 19,1 млн. долл. бөлүнгөн.

Айыл чарбасын каржылоо үчүн мамлекеттик бюджеттен белгилүү өлчөмдө финансы каражаттары жумшалганына карабастан анын көлөмү 2011-2014-жылдары ИДП нын 1,0-0,6 % гана түздү.

Тажикстандын БДСУга мүчө болгондугуна байланыштуу экономикасын ыңгайлаштыруу программасынын алкагында 2014-2015- жылдары төмөнкү иш чаралары жүргүзүлдү [6]:

- Тажикистандын 2015-2020-жылдар мезгилинде айыл чарбасын өнүктүрүү программасын иштеп чыгуу жана бекитүү жана соода уюму менен макулдашууларга ылайык уруксат берилген деңгээлде мамлекеттик колдоо көрсөтүү;

- айыл чарбасынын өнүккөн инфраструктурасын андан ары калыптандырууну колдоо: жол тармактарын, сугат жерлерди мелиорациялоо жана насостук станциялардын иштерин жакшыртуу, кадрлардын квалификациясын жогорулатуу;

- товарларды жүргүзүү жана өткөрүү иш чараларын каржылоо: көргөзмөлөр, семинарлар, сертификаттарды алууга жардамдашуу, сапаттын стандарттарын иштеп чыгуу.

Жүргүзүлгөн бир катар иш чараларга карабастан калкты ата-мекендик өндүрүлгөн айыл чарба продукциялары менен камсыздоо деңгээли жагымсыз чектерге жакындап калган. Ушуга байланыштуу дыйкан чарбаларын өнүктүрүүнүн резервдерин изилдөө зарылчылыгы келип чыгып, чарба жүргүзүүнү башка формаларын жана алардын калктын азык-түлүккө болгон керектөөлөрүн канааттандыруудагы ролун тактоо керек. Ошол эле учурда Республиканын жергиликтүү шарттарын эске алып, жаратылыштын көп түрдүүлүгүн рационалдуу пайдаланууга багыт алуу зарылчылыгын белгилөөгө болот.

Түркменстандын айыл чарбасы экономиканын негизги тармактарынын бири. Айыл жерлеринде калктын 48% жашайт. Өлкөнүн экономикасын индустриялаштырууга багытталган реформаларга байланыштуу айыл чарбасынын ИДПдагы үлүшү көз каранды эместик жылдарында кемүү тенденциясына ээ болуп, акыркы жылдары 10% түздү. Бул көрсөткүч чейрек кылым мурда 40% болгон б.а. 4 эсеге азайып кеткен.

Айыл чарбасында өндүрүлгөн продукциянын 58%ти мал чарбасына туура келет. Өсүмдүк өстүрүүчүлүктөгү негизги багыттар болуп пахтачылык жана дан чарбасы, ал эми мал чарбачылыгында кой өстүрүү жана ири мүйүздүү мал болуп эсептелет. Жалпы айдоо аянттарынын 58% дан өсүмдүктөрү, анын ичинде негизгиси буудай, ал эми 36% техникалык өсүмдүктөргө, пахта өстүрүүгө туура келет. 2015-жылдын биринчи жарымында экономикадагы мамлекеттик эмес сектордун үлүшү 65% жетти. Айыл чарбасында бул көрсөткүч 92% түзөт. Мамлекеттик заказ боюнча айыл чарба өсүмдүктөрүнүн төрт гана түрү: буудай, пахта, күрүч жана кант кызылчасы өстүрүлөт.

Акыркы жылдарда айыл чарбасында жүргүзүлгөн реформаларга байланыштуу Туркменистан өзүн дан менен толук камсыз кылып, аны экспортко чыгара баштаганын белгилөөгө болот.

Айыл чарбасын андан ары өнүктүрүү максатында мамлекет тарабынан бир топ закондор кабыл алынган. Алардын негизгилери болуп, дыйкан чарбалары жана бирикмелери жөнүндө, жер жөнүндө кодекс, суу жөнүндө кодекс, ветеринардык иштер жөнүндө закон ж.б. эсептелет.

Туркменистандын айыл чарбасын 2012-2016-жылдары өстүрүү программасын ишке ашыруу максатында бир топ иш чаралар аткарылган. Буларга ар түрдүү айыл чарба продукцияларын өндүрүүнүн көлөмүн жогорулатуу максатындагы реформалар, өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун жана көз карандысыздыгын камсыздоо боюнча иш чараларды белгилөөгө болот.

Мамлекеттик заказ боюнча буудайды, пахтаны, кант кызылчасын жана күрүчтү өндүрүү максатында фермердик бирикмелерге жеңилдетилген шарттар каралган. Бул айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүүгө жумшалган жалпы чыгымдардын 50% мамлекет тарабынан субсидияланат. Негизги жана көмөк көрсөтүүчү материалдар жана кызмат көрсөтүүлөрдүн тизмесине үрөндүк урук менен, жер семирткичтер, суу, транспорт каражаттары менен камсыздоо, техникалык жана авиациялык кызмат көрсөтүү, өсүмдүктөрдү түрдүү илдеттерден коргоо ж.б. кирет. Мындан башка урук өстүрүүчү чарбаларга, башка чарбаларга караганда минералдык жер семирткичтерди 25% ашыкча льготтук баада бөлүү каралган.

2012-жылдан баштап айыл чарба өндүрүш продукцияларын өндүрүүчүлөрдүн эмгек акыларын төлөөдө жаңы жоболор киргизилген. Мисалы, контракттык милдеттерден ашыкча тапшырылган продукция үчүн 30% кошумча төлөмдөр берилет. Бул дыйкандардын эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууда эффективдүү чара болуп, жогорку түшүмдөрдү алууга алардын кызыкчылыгын арттырды.

Туркменистандын Президентинин 2013-жылдагы указы менен айыл чарба продукцияларды өндүрүүчүлөрдү финансылык колдоо жөнүндөгү токтомуна ылайык дыйкан чарбаларын жана бирикмелерин, айыл чарбалык акционердик коомдорду, жер ээлерин, арендаторлорду жана айыл чарба багытындагы илимий изилдөө институттарын льготтук кредиттөө тартиби аныкталган. Мындай кредиттерди, бардык мамлекеттик коммерциялык банктар өздөрүнүн жана сырттан тартылган каражаттардын эсебинен, Туркменистандын

борбордук банкынын каражаттарынын эсебинен кредиттик багыттарды ачуунун негизинде жүргүзө алат [7].

Жеңилдетилген кредиттер айыл чарба техникаларын, инструменттерди жана приборлорду, суу үнөмдөөчү техникаларды, жабдууларды, суу өткөрүүчү жана суу себүүчү шаймандарды сатып алуу үчүн 10 жылдык мөөнөт менен ар жылы бирдей үлүштө кайтаруу шартында берилет. Техниканын эксплуатациялык мөөнөтүн эске алуу менен жылына 1% ставка каралган. Айыл чарбасына инвестициялык проектилерди каржылоонун жаңы жеңилдетилген түрү мал чарбачылыгын жана үй канаттууларын өнүктүрүү, айыл чарба продукцияларын өндүрүү жана кайра иштетүү жана ушул багытта кызмат көрсөтүү долбоорлоруна, ошондой эле негизги каражаттарды жана мүлктөрдү 10 жылга 5% кредиттик ставка менен сатып алууга берилет.

Айыл чарба багытындагы илимий изилдөө мекемелери дагы жеңилдетилген кредиттерди ала алышат. Бул шарт илимий изилдөө институттарында үрөндүк урук өстүрүү, жаңы сортторду сыноодон өткөрүү, селекция, өсүмдүктөрдү өстүрүү, иштеп чыгуу жана аларды сугаруунун жогорку эффективдүү методдорун жолго коюу ж.б. боюнча изилдөө иштерин жүргүзүүгө кошумча стимул түздү. Айыл чарбасын суу, сугаруу техникасы жана шаймандары менен камсыздоо иштери да жеңилдетилген кредиттен пайдалана алышат.

Кредиттер айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрүнө алардын максаттарына ылайык атайын кредиттик багыттарды ачуунун негизинде накталай эмес формада төлөм тапшырмаларынын негизинде жүргүзүлөт. Жер ээлери жана арендаторлор малды, канаттууларды, уруктарды, жемиш көчөттөрдү жана тигилүүчү жашылча көчөттөрдү сатып алуу үчүн кредиттерди накталай ала алышат.

Каралган льготтук кредиттерди пайдалануунун негизинде агрардык өндүрүштүн өкүлдөрү алдынкы үлгүдөгү айыл чарба техникаларын алышууда. Батыш өлкөлөрүндө чыгарылган түрдүү маркадагы машиналардын жеке менчик паркы кеңейүүдө жана сепкичтер, соколор, ирригациялык системаларды ж.б. айыл чарба шаймандарын сатып алуу көбөйүүдө. Бул техника жана шаймандардын фермерлер өсүмдүк өстүрүүчүлүк продукциясынын түшүмүн жогорулатууга, жер кыртышынын түшүмдүүлүгүн жакшыртууга, келечекте түрдүү айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүү үчүн жаңы жерлерди өздөштүрүүгө пайдаланышууда.

2014-жылдын башында Президент тарабынан “Туркменистанда кичи жана орто ишмердүүлүктү каржылык колдоо жөнүндө” токтом кабыл алынган. Бул документке ылайык Туркменистандын ишкерлеринин жана өнөр жайчыларынын бирикмесинин мүчөлөрү мал чарбачылыгын жана үй канаттууларын өстүрүү боюнча, айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү, тамак-аш жана өнөр жай продукцияларын өндүрүү боюнча аракеттерин 1% ашпаган жылдык ставка менен проектилерин кредиттөөгө мүмкүнчүлүк алышты.

2014-жылы мамлекеттик “Туркменобахызмат” бирикмесине таандык болгон пайдалануу мөөнөттөрү бүткөн айыл чарба техникаларын жана шаймандарын, бул техникаларды пайдаланууну кайра тикелеп, жандандырып пайдаланууну каалаган айыл чарба өндүрүшүндөгү ишканаларга, арендаторлорго, дыйкан чарбаларына, жер ээлерине, механизаторлорго кайтарымсыз негизде өткөрүп берүү жөнүндө токтом кабыл алынган. Бул токтомго ылайык мамлекеттик “Дайханбанк” коммерциялык банкына жогоруда аталган продукция өндүрүүчүлөргө ставкасы жылына 1% тен ашпаган жеңилдетилген кредит 3 жылдык мөөнөт менен техникага жана шаймандарга запастык бөлүктөрдү алуу үчүн шарт түздү.

Министрлер кабинетинин 2014-жылы 28-февралдагы чечимине ылайык “Менчик өздүк чарбаларды жүргүзүү жана жеке үй куруу максатында жер тилкелерин жеке менчикке берүү жөнүндө” токтом кабыл алынган. Бул чечимдин негизинде жеке чарбалар үчүн чоң өлчөмдөгү жер фондусу бөлүнүп, менчик үйлөр курулуп, менчик чарбаларды жүргүзүү белгиленген. Кошумча 35671 га жер 225848 өздүк менчик чарбалар үчүн бөлүнүп берилип аларда айыл чарба өсүмдүктөрү жана мал, үй канаттуулары өстүрүлө баштаган.

Мамлекет тарабынан айыл чарбасын андан ары реформалоо максатында сунуштар даярдалып, алар айдоо аянттарын которуштуруп айдоону оптималдаштыруу, жер тилкелерин негизги өсүмдүктөргө кайра бөлүштүрүү, чарба жүргүзүүнүн эффективдүү формаларын аныктоо, анын ичинде арендаоо, фермерчиликти ж.б. камтыйт. Кечиктирилгис иш чаралардын катарына суу пайдаланууну рационалдаштыруу, жер жемиш жана бакча өсүмдүктөрүн өстүрүү жана кайра иштетүү жана үрөнчүлүк маселелери киргизилген.

Жалпысынан Өзбекстан, Тажикстан жана Түркменстанда айыл-чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрдү мамлекеттик колдоодогу иш тажрыйбасын анализдөө республикалардын бул багытта жүргүзгөн иш аракеттери, азыркы учурдагы азык-түлүк продуктыларын өндүрүү саясаты калктын жашоо деңгээлин жогорулатууга, айыл жерлеринин өнүгүшүнө жана азык түлүк коопсуздугун камсыздоого багытталгандыгын белгилөөгө болот.

Айыл чарбасын андан ары өнүктүрүү максатында мамлекеттер тарабынан бир топ закондор кабыл алынган. Айыл чарбасын өнүктүрүү стратегиясы агрардык секторду эффективдүү, жогорку рентабилдүү тармакка өзгөртүүнү көздөйт жана улуттук өзгөчөлүктөрдүн жана ачык айкындуулуктун принциптеринин негизинде жүргүзүлөт. Бул улуттук экономиканын өсүшүнө жана өз ара ыңгайлуу эл аралык сооданы өнүктүрүүгө шарт түзөт.

Республикаларда айыл-чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрдү колдоо негизинен банктык кредиттердин, бюджеттик каражаттардын эсебинен жеңилдетилген проценттердин, субсидиялардын, льготтук салыктардын жардамында жана түрдүү фонддордун эсебинен жүргүзүлүп, чет өлкөлүк инвестициялардын жана эл аралык уюмдардын гранттарынын эсебинен каржылануучу түрдүү мамлекеттик программалардын алкагында да ишке ашырылат. Материалдык ресурстарга, льготтук кредиттерге, инфраструктурага жана заманбап технологиялар менен жабдууларга ж.б. айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрдүн жеткиликтүүлүгү кепилденген.

Колдонулган адабияттар

1. Джаилов, Д. С. Экономическое развитие и возможности экономической интеграции стран Центральной Азии // Реформа. – 2017. – №1. – С.7-13.
2. Обзор агропродовольственной политики в постсоветских странах, 2014-2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // www.fao.org/publications
3. О закупочных ценах на зерно колосовых: Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-867 от 15.05.2008.
4. О мерах по дальнейшему совершенствованию организации деятельности и развитию фермерства в Узбекистане / Указ Президента Республики Узбекистан №УП-4478 от 22.10.2012.
5. Программа реформирования сельского хозяйства Республики Таджикистан на 2012-2020 гг.: Постановление Правительства Республики Таджикистан ПП РТ №383 от 01.08.2012.
6. О Программе адаптации экономики Республики Таджикистан в связи с членством в ВТО: Постановление Правительства Республики Таджикистан от 31.10.2014.
7. О финансовой поддержке производителей сельскохозяйственной продукции: Постановление Президента Туркменистана от 06.03.2013 г.